

Bakacsi Zita

ZENEI ELEMÉK A MESÉKBEN – MESEFELDOLGOZÁS ZENÉVEL

Mese és zene – két varázslat életünkben, melynek szerencsés esetben születésünktől részesei lehetünk. Beszélt és zenei anyanyelvünk, ahogyan Kodály Zoltán népdalainkat nevezi, át vannak szöve mesés és mágikus elemekkel. Aki zenével foglalkozik, és azt a gyermekeknek is közvetíti, hamar eljut arra a felismerésre, hogy az éneklés és a mesélés elválaszthatatlan egymástól a gyermekek életében. Igazi csodát érhetünk el vele, ha a kettőt ötvözve tesszük. Zenepedagógiai kíváncsiság hajt tehát akkor, amikor a mesékben fellelhető zenei elemek nyomait keresem, bizonyítva ezzel az ősi eredetű összefonódást mese és zene között. Mindez bátorít azokra a kísérletekre, melyek a mesék feldolgozásában, a gyermekeknek történő átadásában a dalok és a hangszerjáték felhasználására sarkall.

Zenei elemek a népmesékben

Népdalaink szövegei sok népköltészeti utalást tartalmaznak, melyek elemzéseit megtalálhatók a néprajzi és a népzenei kutatásokban is. Kevés elemző munka született azonban magyar vonatkozásban, abban a témában, hogy népmeséinkben milyen zenére utaló elemek lelhetők fel.

A zenei reprezentáció szerepének vizsgálatával Tari Lujza és Gulyás Judit írásaiban találkozunk legrészletesebben. Tari Lujza¹ a dallamok és a hangszerek megjelenését és ezek szerepét vizsgálta tanulmányában. Gulyás Judit² részben erre a tanulmányra és a nemzetközi folklorisztikai kutatások eredményeire támaszkodva érdeklődését kiterjesztette az akusztikus elemek narratív funkcióinak vizsgálatára, melyhez 19. századi magyar népmeseegyűjtemények anyagát használta fel. Ezekből a tanulmányokból kiindulva néhány óvodában, iskolában is felhasználható mesében mutatom be a zenei utalásokat.

Milyen típusú mesékben kereshetjük a zenei elemeket? A dal vagy hangszerjáték legtermészetesebb megjelenése a magyar népmesékben a dalbetétes és hangszeres mesék típusában van. Ezekben szerves része a történet előadásának az éneklés vagy a hangszerjáték, ami leggyakrabban a furulyaszó. A Jávorfácska mese egyes változatai talán a legismertebb példái ennek a típusnak.

¹ TARI Lujza: *Zenei adatok a magyar népmesékben: dallamok és hangszerek*. In: FELFÖLDI László–LÁZÁR Katalin (szerk.) *Zenatudományi dolgozatok 1990–1991*. MTA Zenatudományi Intézet, Bp., 1992. 187–199. (Továbbiakban TARI 1992.)

² GULYÁS Judit: *Mese és zene*. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.) *Folklor és zene*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2009. 277–296. (Továbbiakban: GULYÁS 2009.)
https://www.academia.edu/17005547/Mese_%C3%A9s_zene_Tale_and_music [2021. 12. 15.]

Léteznek táncos mesék is, ezek vizsgálata azonban inkább a néptánc kutatás feladata. Érdeklődésem középpontjába azok a mesék tartoznak, amelyek csupán prózai zenei utalásokat tartalmaznak. Ezekben a mesékben tehát előadás közben nem szólal meg sem éneklés, sem hangszerjáték, a szövegben azonban megjelennek zenei elemek.

A legjelentősebb zenéhez köthető elemek a népmesékben Tari Lujza³ kutatásai alapján az egyes hangszerek megjelenítése, utalás az éneklésre, dúdolásra, füttyülésre, illetve olyan akusztikus megjelenítések is előfordulnak, amelyek például a sírásra és ezzel összefüggésben a siratás szokására utalnak. Érdekes még foglalkozni azokkal a reprezentációkkal, amelyek a zenéhez köthető egyéb tevékenységeket mutatják meg, ezen elsősorban a tánc alkalmai érteendőek.

Zenei reprezentációk leggyakrabban a varázsmesékben fordulnak elő, ahol például a hangszerek többnyire varázstárgyként jelennek meg, szerepük is ennek megfelelően, leggyakrabban az állatok vagy emberek elvarázsolása. Ilyen például a következőkben bemutatandó mesékben a táncra kényszerítés motívuma. Másik, a magyar mesékben is gyakran megjelenő motívum a bűnösök leleplezése valamilyen zenei reprezentáció segítségével. Lehet ez hangszer megszólalása vagy egy csodálatos dallam, ember vagy állat révén megszólaltatva. Az európai és a magyar meseirodalomban a zenei reprezentációk további szerepeit tanulmányozhatjuk Gulyás Judit⁴ már említett munkájában. További szerepek lehetnek például a gyógyítás, valakinek az elaltatása (hogy a hős megmeneküljön az ellenségtől).

A jávorfa történet a leggyakrabban előforduló zenei utalásokat tartalmazó mesetípus. Nemzetközi és hazai kutatások középpontjában is ennek okán legtöbbször ez a mese szerepel. „Az Európában, Ázsiában, Afrikában és Amerikában egyaránt ismert mesében a fivérei/nővérei által meggyilkolt legfiatalabb testvér nővényyé, majd az abból készített hangszerré változva, szülei és gyilkosai jelenlétében megszólalva a prózai meseszövegbe illesztett énekek révén fedi fel halálának körülményeit. Ily módon ez a mese a természetfeletti igazságszolgáltatás narratív témáját a különböző növények, illetve az azokból készített hangszerek eredetével kapcsolja össze.”⁵

A történet dalbetétes, illetve hangszeres mese formájában is ismert, ahogy már utaltam rá, de prózai meseként is fellelhető, amikor a zenei elemek csak utalásként jelennek meg a szövegben. A hangszerek általában felcserélhetők a történetekben, a mese váza független attól, hogy milyen hangszer lesz a történetben a varázseszköz.

³ TARI 1992.

⁴ GULYÁS 2009. 277.

⁵ GULYÁS 2009. 278.

Jávorfából furulyácska⁶

A következő változatban a történet konfliktusát az adja, hogy egy öreg király három lányát elküldi epret szedni, a legtöbbet gyűjtő leánynak szép ruhát ígér. A legügyesebb természetesen a legkisebb a három lány közül, akít az irigy nővérei meggyilkolnak, hogy övék legyen a jutalom, illetve, hogy ne kapjanak büntetést a lustaságukért. Elássák a holttestet, hamvából jávorfácska sarjad. Tavasszal egy juhászlegény az egyik ágából furulyát faragott.

„Amint egyszer a jávorfácska felé ment, gondolt egyet, levágott róla egy ágat, és furulyát csinált belőle. Mindjárt meg is próbálta, belefűjt. De a furulya mindig csak ezt szólt: Fújjad, fújjad, juhászlegény! Én is voltam királylányka, királylányból jávorfácska, jávorfából furulyácska. Arra ment egyszer maga a király is, hallgatta, hogy mit mond a furulya. Mindig a kislányára gondolt. Most az jutott eszébe, milyen rejtelmesen tűnt is el az ő kislánya az erdőben. Megkérdezte a juhászt, hol vette a furulyát. Felelte a juhász: - Itt vágtam az erdőben. Gondolt egyet a király: - Add csak ide azt a furulyát! A juhász odaadta a furulyát.”⁷

A furulya megszólalt a király kezében is, és nem csak dallamot játszott, hanem ugyanazt az éneket is énekelte, mint az előbb a legénynek, de már megnevezte benne a királyatyját is. A király odaadta a királynénak, majd a középső, végül a legöregebb lánynak is. „Fújjad, fújjad, királyanyám! Én is voltam királylányka, Királylányból jávorfácska, Jávorfából furulyácska. ... Fújjad, fújjad, rossz nénécském! Én is voltam királylányka, Királylányból jávorfácska, Jávorfából furulyácska.”⁸

A legöregebb lánynak nem nagyon akaródzott a muzsikálás.

„De nem térhetett ki. Kezébe nyomták a furulyát, meg kellett fűjnia. Alighogy megfűjta, a furulya máris elkezdte: Fújjad, fújjad, én gyilkosom! Én is voltam királylányka, Királylányból jávorfácska, Jávorfából furulyácska. A gonosz testvér kiejtette kezéből a furulyát. Aztán térdre csuklott, úgy szánta bánta bűnét, s rimázkodott kegyelemért. De a király rögtön kiharancsolta a házából, a fővárosból, az egész országból azzal, hogyha visszatér, a fejét veszik. Az erdőben nőtt jávorfácskát pedig nagy gonddal kiásatta, és az ablaka alá ültette.”⁹

Ebben a változatban a megölt királylányka nem támad fel, a király csak a jávorfácskát tudja elültetni az ablaka alá. A furulya szerepe ebben a mesében a bűnösök leleplezése, aminek következménye lesz azok megbüntetése.

⁶ <https://nepmese.hu/mesetar/mesek/javorfabol-furulyacska> [2021. 12. 15.]

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

A szegény ember hegedűje¹⁰

A jávorfácska történetnek másik változata „A szegény ember hegedűje”. A történet hasonlóan indul az előzőhöz, ebben is a király három lánya indul epret szedni. Itt a királyné bízza meg őket a feladattal, jutalmul egy piros szoknyát ajánl fel. A két nagyobbik lány szintén alulmarad a versenyben, de itt együtt tervelik ki és hajtják végre a gyilkosságot. A legkisebb királylány holttestét egy éppen arra járó öreg koldustól elvett hegedűbe teszik, és abban rejtik el egy fa odvába.

„Azalatt pedig egy szegény ember fáért megy az erdőre, s éppen azt vágja le, melyikbe a királykisasszony holttestét tették. Csak elálmélkodik a szegény ember, mikor látja, hogy a fából egy hegedű pattan ki. Kezibe veszi a hegedűt, s a nyirettyűt elkezd rajta taszigálni, mozgatni, ahogy éppen a cigányok szokták. Hát ez a hegedű nemcsak hegedül, de énekel is. Mind azt énekei: Lassan húzd, te szegény ember, meg ne sértsed gyenge karom! Gyenge karom nyirettyűje, Király Erzsi hegedűje. "Ejnye, ördögadta varasgyékja – dunnyog a szegény ember magában –, ez a hegedű bizonyosan meg van boszorkányozva! Én bizony elindulok vele, szerencsét próbálok, hátha megfizetik ezt a csodálatos nótát. El is indul a szegény ember, bekalandoz országot-világot, s annyi pénzt keresett, hogy egész vágás szekéren kellett utána hordani.”¹¹

Ebben a mesében a varázslatos hangszer a hegedű, szerepe közel azonos az előző mesében szereplő furulyáéval. Különlegessége mindkét hangszernek, hogy amikor megszólalnak, nemcsak dallamot játszanak, hanem dalra is fakadnak, egyértelműen utalva a megölt királylányok kilétére. A szegény ember felismeri a lehetőséget a „megboszorkányozott” hangszerben, a csodálatos nótával elindul országszerte pénzt keresni. Erre a motívumra több okból szükség van a mese szövése szempontjából. Egyrészt jutalmat ad a szegény embernek, amiért „kiszabadítja” a fa odvából a hegedűvel azonossá vált királylányt, másrészt logikai alapot teremt arra, hogy hogyan jut el a hangszer a királyhoz. Amikor ez megtörténik, elkezdődik a gyilkosok leleplezése a varázshegedű által. A király felfigyel a csodálatos dallamra, amit a szegény ember játszik. Ezt követően a két királylány, majd a király, végül a királyné is megszólaltatja a hangszeret. A dal a következőképp módosul.

„Odaáll a két királykisasszony is, ámulnak-bámulnak, az egyik elveszi a hegedűt, s húzni kezdi, hogy vajon mit énekel neki. Hát ennek ezt énekei: Lassan húzd, te én hóhérom, meg ne sértsed gyenge karom! Veszi a másik leány, húzza, s hát ennek is azt énekei. Veszi a hegedűt a király, s hát ennek már azt énekei: Lassan húzzad, édesapám, meg ne sértsed gyenge karom! - No, ez bizonyosan ördögösség! - Már csak én is megpróbálom - mondja a királyné. Kezébe veszi, húzni kezdi, s hát a hegedű ezt énekei: Lassan húzzad, édesanyám, meg ne sértsed gyenge karom! Gyenge karom nyirettyűje, Király Erzsi

¹⁰ <https://www.nepmese.hu/mesetar/mesek/varazs-mesek/a-szegeny-ember-hegeduje>

[2021. 12. 15.]

¹¹ Uo.

hegedűje. Ebb' a minutában csak szétválík a hegedű, s kipattan belőle a kicsi királykisasszony.”¹²

A gyilkosokra utalás, a leleplezés azonnal megtörténik, az apa és az anya megszólítása ezt követi. Az anya játéka után történik meg az igazi csoda, hiszen ebben a változatban feltámad a leány, és önzetlenségének és jóságának is tanúi lehetünk, hiszen megkegyelmez gyilkosainak. A leleplezés mellett, az életre kelés motívuma is megjelenik ebben a mesében a varázshangszer által.

„A két idősebb leány istentelensége is kitudódott most, s a király haragjában egy toronyba záratta őket, halálíg tartó fogságra. De a kicsi királykisasszony addig könyörgött az édesapjának, megkegyelmezett a gonosz leányoknak, s azótától fogvást békességben élnek, ha meg nem haltak.”¹³

Mindkét mesében hasonlóan funkcionál a varázshangszer. Amikor a megtalálója szólaltatja meg, akkor utal a saját kilétére, ami felkelti a kíváncsiságot, nemcsak azzal, hogy megszólal, hanem azzal is, hogy vajon más kezében mit fog énekelni. Amikor olyan kézbe kerül, akinek része van a történetben, azokat is megnevezi, akinek pedig szerepe van a halálában, azokat leleplezi. Megnevezi apját, anyját, a második mesében mindkét nővér a hóhéra volt, azokat így nevezi, az első változatban a legidősebb lány volt a valódi gyilkos, ott a másik leányt csak rossznak nevezi.

A következő mesében a leleplezés motívuma kicsit másképp jelenik meg, mint a fenti jávorfa típusban.

A zsoldáréneklő madár¹⁴

A történet röviden a következő. Egy király, három fiától várja a tanácsot, mit építsen ahhoz, hogy a neve sokáig fennmaradjon. Az ötletek közül végül a templom építését valósítja meg, ami nagyszerűen sikerül, a püspök szenteli fel, csodájára járnak az emberek, egy idő után a király mégsem elégedett. A zsoldáréneklő csodálatos madarat szeretné megszerezni, hogy teljes legyen a boldogsága. A három fiú el is indul apja kívánságát teljesíteni. A király adott nekik három gyűrűt azzal, hogy a keresztútnál ássák el. Aki megtalálja a madarat, visszafelé jövet nézze meg, hogy a másik kettő gyűrűje nem rozsdás-e, mert akkor azzal baj történt. A legkisebb királyfi találja meg a zsoldáréneklő madarat, de ehhez három próbatételt kell teljesítenie, a mese szabályainak megfelelően. Egy-egy öregasszony lányát kell megmentenie, akiket a sárkány félig hallá változtatott. Az első megmentett leánnyal egymásba szeretnek, de a másik két lányt sem hagyja cserben, magával viszi, hogy a bátyjai feleségei legyenek. A kapott varázstárgyakkal (ezüst-, arany- és gyémántvessző), sikerül legyőznie a tizenkétfejű sárkányt, aki a zsoldáréneklő madarat őrzi. A keresztúthoz érve, bizony a két testvér gyűrűje egészen rozsdás volt, elindult hát megkeresni őket.

¹² <https://www.nepmese.hu/mesetar/mesek/varazs-mesek/a-szegeny-ember-hegeduje>
[2021. 12. 15.]

¹³ Uo.

¹⁴ <https://www.nepmese.hu/mesetar/nepmesek/mesek/tuendermesek/a-zsoldareneklő-madar>
[2021. 12. 15.]

Egy grófnál talált rájuk, ahol rabszolgaként dolgoztak. Kivásárolta őket az arannyal, azok hála helyett irigységből egy pocsolyába fojtották és otthagyták. De nem halt meg, hanem egy halász megmentette, szeretetben tartotta a feleségével.

Közben a két nagyobbik királyfi hazavitte a három leányt és a zoltár-énekklő madarat. A madár azonban elnémult, mert az csak annak a jelenlétében énekelt, aki kiszabadította. A három lányt megfenyegették a királyfiak, ezért nem mertek szólni a történekről. A legkisebb lány pedig tudta a madár titkát is.

A halász, aki megmentette a kicsi királyfit, hírért hallotta a csoda templomnak, egyszer elhatározta, hogy elmegy és megnézi a feleségével. A királyfi is velük ment, mint a kocsis legényük. Ahogy beértek a templomba, a madár egyből énekelni kezdett és ebből a kisebbik leány rögtön tudta, hogy a legény a templomban van. Meg is találták egymást, mentek a király elé:

„- Hát édesapám nem üsmer meg? – kérdi. Én vagyok a legkisebbik fia – mondja. Én szerzettem meg a zoltár-énekklő madarat, s most, hogy bójöttem a templomba, azétt kezdett énekelni. S a két bátyámnak es a feleségit. S ez a harmadik, akit magamnak szereztem. Csak né, mit csináltak velem! Elbeszélte a kicsi királyfi.”¹⁵

A király halállal akarja büntetni gyilkos fiait, de a kicsi királyfi ebben a mesében is megkegyelmez, számúzi a testvéreket egy-egy saját országba, a halászt és a feleségét a palotába hozatja, feleségül veszi a kisebbik leányt.

A zenei reprezentáció itt éneklés formájában valósul meg, de nem konkrét szöveggel való utalással és nem is a gyilkosok megjelölésével történik a leplezés. A zoltárokat a madár akkor kezdi csak el énekelni, ha jelen van a megtalálója, bizonyítékul szolgál tehát arra, hogy a madarat valóban a legkisebb királyfi találta meg.

Gyakori zenei utalás a mesékben a világ minden táján a zene táncrea kényszerítő ereje. A sokszor hasonló történetekben a legtöbb nép esetében felismerjük az ókori hagyományt, Orfeusz történetét, aki zenéjével elbűvölte, megszelídítette a vadállatokat, a természeti erőket, hegyeket, folyókat. A zene varázslatos ereje és isteni eredete legszebben és leggyakrabban ezekben a típusú történetekben bontakozik ki. A táncoltatás többféle módon is segítheti a főhőst, ahogy ez a következő történetekből is kiderül.

¹⁵ Uo.

A csillagszemű juhász¹⁶

A csillagszemű juhász meséjében a fiatal juhászlegény nem akarja teljesíteni a király kívánságát, nem mondja neki azt, amikor tüsszent, hogy „egészségére!”. Ezért tömlöcbe vetik, szörnyű fenevadak közé. Biztos pusztulás várna rá, ha nem segítenék varázserők. Az első fenevad egy fehér medve, ami már három napja nem evett.

„- No most, csillagszemű juhász, vége az életednek! - De halljatok csudát, mikor a medve meglátta a juhász csillagszemét, egyszeriben megjuhászodott, lefeküdt a földre, meg sem mozdult. A csillagszemű juhász pedig egész éjjel dúdolt, füttyölt, s mikor reggel eljött az udvarmester, szeme-szája tátva maradt, azt hitte, hogy csontját sem találja a juhásznak, s hát, ím, ott állott előtte elevenen, kutyabaja sem volt.”¹⁷

Az első alkalommal úgy tűnik, nincs szükség a zene hatalmára, hiszen a juhászlegény pusztán csillagszemű nézésével megszelídítette a medvét. A zenéhez való vonzódását azonban jelzi, hogy unalmát egész éjjel dúdolással és füttyüléssel enyhítette. A siker felbátorította a legényt, és második alkalommal feltételt szab a királynak, csak akkor mondja, hogy „egészségére!”, ha a királylány kezét megkapja cserébe. Különben tíz halállal hal inkább. Meg is kapja a tíz halált a királytól, tíz óriás sündisznó által. Bajba került a főhős, mert hiába a csillagszemű nézése, egyszerre csak egy sündisznót tudna elbűvölni vele. Itt lép be a nagyobb erejű varázseszköz a történetbe, a szépen szóló furulya. A szépen szóló állandó jelzője a hangszernek gyakori más mesékben is. A furulyaszó egyaránt kényszerítő erővel bír mind a tíz sündisznóra, a furulyázás tempójának fokozásával a legény egyre gyorsabban táncoltatja a sündisznókat egészen a teljes kimerülésig, amitől végül elalszanak.

„De bezzeg ezek nem szelídültek meg a szemétől, mert egyszerre tíz sündisznónak nem nézhetett a szemébe. No, hanem volt a csillagszemű juhásznak egyszerűen szóló furulyája, azt a subája alól elé húzta, elkezdett furulyázni, kezdett andalgósan, folytatta szaporázva, S hát, uramteremtőm, táncra kerekednek a sündisznók, járták elébb lassan, azután sebesebben, addig járták, míg el nem dültek, s azután lefeküdtek s aludtak, minta bunda.”¹⁸

A király harmadik felszólítására, hogy egészséget kívánjon, a juhászlegény vakmerően már száz halált vállal, ha nem kapja meg a királylány kezét cserébe. A száz halál a tömlöc fenekén levő kútban várja száz éles kasa formájában, ahová betaszítják a katonák. A furulyaszó itt már nem segíthet. Mi lehet a zene varázslatos erejénél is erősebb, ha nem az emberi találékonyság. A legény becsapja a katonákat azzal, hogy a fokosát felöltözteti a subájával és a kalapjával, így azt lökik be a katonák a kút aljára, miközben a legény elbújik a tömlöc sarkában, reggel, amikor az udvarmester rátalál, már ismét csak unaloműzésből furulyázik. A mesebeli három akadály leküzdése megijeszti a királyt, nem akarja a juhászlegénynek adni a leányát, ezért alkudozni kezd.

¹⁶ <https://www.nepmese.hu/index.php/mesetar/mesek/a-csillagszemu-juhasz> [2021. 12. 15.]

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

Ezüsterdőt, aranyvárat, gyémánttavat ígér a leány helyett. A legény azonban hajthatatlan, végül elnyeri jutalmát, feleségül kapja a királykisasszonyt, sőt az egész országot és a királyságot, ő pedig azóta is szorgalmasan kívánja a tüsszögő apósának az „egészséget”.

A kényszerítő erejű tánc motívuma más mesénkben is megjelenik.

Furulyás Palkó¹⁹

Furulyás Palkó meséjében sok hasonló elemet találunk az előzővel. Az alaptörténetben Palkó, aki nagy szegénységben él édesanyjával, elmegy szolgálni, amiért évente egy-egy borjat kap fizetségül. Palkó elindul a vásárba, hogy eladja a borjakat. Útközben azonban találkozik egy öregemberrel, aki kicsalja tőle a borjakat látszólag haszontalan dolgokra való cserével. Így lesz a főhős tulajdonosa egy szépen szóló furulyának, (ismét találkozunk a furulya állandó jelzőjével) egy egérnek, egy futóbogárnak és egy álmot rejtő zacskónak. Az öregember jóslatának megfelelően az anyja elkergeti otthonról, de Palkó megfogadja, hogy királyként tér majd haza.

A királynak van egy leánya, aki nem tud sem nevetni, sem aludni. A főhős feladata ezek orvoslása, a jutalom érte itt is a leány keze és az egész ország ráadásnak.

„Akkor Palkó kivette a tarisznyájából az egeret s a futóbogarat, szépen letette a földre. Aztán fújni kezdte szépen szóló furulyáját, s hát, halljatok csudát, az egér derékon kapta a futóbogarat, s járták a magyar táncot, hogy csak úgy porzott az udvar. De uramisten, akkorát kacagott a királykisasszony, hogy a kacagásától csengett a palota.”²⁰

A varázseszköz ebben a mesében is a furulya, amelynek játéka táncra kényszerít. A tánc azonban itt nem közvetlenül a főhőst megtámadó szereplőket tartja távol, hanem áttételesen segíti a kitűzött feladat teljesítéséhez a főszereplőt. Itt a cserébe kapott állatok megtáncoltatása eredményezi a királykisasszony megnevetetését, az álmot hozó zacskó pedig a második feladat megoldásában segít.

„Papot hívtak, s amint a királykisasszony fölbredett, mindjárt összekették, s csaptak lakodalmat. Hét nap s hét éjjel húzták a cigányok, járták a legények s leányok.”²¹

A mulatsághoz a zenét a mesékben legtöbbször cigány együttes adja, a dínom-dánom napjainak száma általában a gazdagságra utal, hívja fel rá a figyelmet Tari Lujza.²²

¹⁹ <https://www.nepmese.hu/mesetar/mesek/varazs-mesek/furulyas-palko> [2021. 12. 15.]

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² TARI 1992. 191.

Az aranyszörű bárány²³

Ebben a mesében ismét a szépen szóló állandó jelzővel ellátott furulya a varázshangszer, aminek játéka megtáncoltatja az embereket és az állatokat is. A csodás erő kiegészül az aranyszörű bárány varázserejével, ami abban rejlik, hogy mindenki hozzáragad, aki hozzáér.

A történetben egy nagyon szegény ember sok gyereke közül a legkisebb beállt juhot őrizni egy évre egy módos gazdához. Megalkudtak a fizetségben, ha egy év múlva megvan minden juh, akkor megkapja az aranyszörű bárányt, amiből egész életében megélhet. A gazda adott a legénynek egy szépen szóló furulyát is, amit folyamatosan fúj, táncoltak a juhok, nem tudtak szétszéledni. Az esztendő után meg is kapta az aranyszörű bárányt. Elindult haza a legény, szállást kért egy gazdánál. Annak a lánya el akarta lopni a bárányt, de hozzáragadt, eközben a fiú tovább fújta a furulyát, táncolt a leány a báránnyal. A különös menetben sorban hozzájuk ragad egy asszony a lapáttal, pálcájával a pap, majd sorban az egész falu népe. Azután beértek a király városába, ahol a kocsmában megtudta a legény, hogy a király nagyon szomorú, mert a leánya még soha nem nevetett, aki meg tudja kacagtatni, annak adja a leányt és fele királyságát. Ha nem sikerül, akkor karóba húzzák. A legény vállalkozott a feladatra, okosan nem fújta a furulyát, amikor a városba értek, de mindenki a bárányhoz volt ragadva, így terelte a király udvarába az egész falut. Amikor elkezdte fújni a furulyáját, egyből kacagni kezdett a királylány és mindenki az udvarban, el is nyerte a legény jutalmul a leányt és a fél királyságot.

A furulya megbünteti a bárányhoz ragadt szereplőket a táncrea kényszerítéssel, és általa a legény meg tudja nevetteni a királylányt, ezzel segíti a hőst a feladata sikeres teljesítésében.

Mese a furulyáról²⁴

A Berecz András gyűjteményéből származó mese nemcsak a hangszerjáték táncrea kényszerítő erejének motívumát tartalmazza, ami a főhőst megsegíti célja elérésében, hanem a furulya eredetének története is egyben, amelyben a hangszer, átvitt értelemben a zene mint isteni ajándék ősi motívuma is megjelenik.

A történetben egy szorgalmas gazda szőlőjét megtámadják a seregélyek. Van a gazdának három fia, akik sorban, a legidősebbel kezdve megpróbálják ostorcsattogtatással megvédeni a termést. (Az ostor is hangokkal kapcsolatos reprezentáció). Közben a seregélyekkel harcolnak, mindhárom fiút meglátogatja Jézus Krisztus és Szent Péter, akik vizet kérnek tőlük. A két idősebb fiú nem törődik velük, hiszen el vannak foglalva a seregélyekkel, hanem udvariatlanul elküldi őket a távolban levő patakhoz, hogy igyanak ott. A harmadik fiú maga megy el a patakhoz és kínálja annak friss vizével a látogatókat. Nem is

²³ <https://www.nepmese.hu/index.php/mesetar/mesek/varazs-mesek/az-aranyszoru-barany>
[2021. 12. 15.]

²⁴ BEREZCZ András: *Mese a furulyáról*, *Kőkerthben liliom* CD Album 2000. 13.

marad el a jutalom, a vízért nem várt el a legény semmilyen fizetséget, de Jézus Krisztus unszolására csak eszébe jutott, hogy mit szeretne kapni.

„Ha így áll a helyzet, valami hangszerszámot kérek. Olyant, ha megszólal, ez a seregélység innet felszálljon mind, s amég én mozsikálok, fennmaradjanak. No ne olyan nagyon magoson. Csak úgy még lássák a szőlőt. – Ej fiú! Kicsit kértél, de megkapod. – így beszélt Krisztus urunk, s az inge alól elévett vót egy furulyát. Ez vala világnak első furulyája. – Né! Ez a furulya. Csupa lik, de a haszna ebbe van. Ez itt a fuvó lik. A hátán es van hat lik, ezek a jádzó likak. Itt es van egy lik, s itt es túl, de te evvel ne törődj. E szerint fogta s használta a fiú a furulyát. A seregélység hogy meghallá e furulyaszót, egybe mind felszállott, s odafenn táncolni kezdte, mind akinek a vére csiklós. Pedig éjszekéjtelen tánc vót az. A fiú jó élesen megrájtta a hangot, a körmível pedig olya ügyes nótákat pizkálgatott, hogy a levegőé elhasadott. Egy seregély se volt ura, hogy szőlőre szálljon.”²⁵

Az igazi jutalom a kiváló termés és a különlegesen édes bor volt a gazdának és fiainak. A történet nem következetes abból a szempontból, hogy a két idősebb fiú önzősége büntetlen marad. Új motívum azonban a hangszer eredetére, felépítésére és annak játékmódjára való utalás. Egy hatlyukú népi furulyáról van benne szó, amin van a fuvó és a hat játszó lyuk, meg egy a túloldalán, az úgynevezett szélhasító lyuk, de ezt már felesleges lett volna a kezdő játékosnak elmagyarázni, erre Jézus Krisztus is azt mondta, hogy ne törődjön vele a legény. A mese szerint ez volt a világ első furulyája.

A hangszerek eredetéről szóló mesék főként az adott népcsoportok által leggyakrabban használt hangszereket tartalmazzák. Az erdélyi cigány mesevilágban is találunk hangszer eredetére vonatkozó történetet, míg az előző magyar mese a furulya történetéről szólt, addig jellegzetes módon a cigány mese a hegedű eredetére ad varázslatos magyarázatot.

A hegedű eredete²⁶

„A cigányok eredetmondái, hasonlóan más népekéhez, a műfaj általános jellemzői mellett sajátos motívumokat is tartalmaznak. Ezek az etnikum eredetét, kultúráját, életmódját, gondolkodását, szokásait magyarázzák. Naiv szemléletük leginkább a varázsmesékkal és a mítoszokkal rokonítja őket, közös bennük a csodatétel. Ez a hasonlóság befolyásolja műfaji besorolásukat is; gyűjteményes kiadványokban a mesékkal együtt jelennek meg. ... Ezek az archaikus teremtéstörténetek a cigány folklórban is meseként léteznek, az elképzelt keletkezések ugyanis az epikumban megformált csodás események közé tartoznak.”²⁷

„A hegedű eredete” meseszerű, de tulajdonképpen egy eredetmonda, melyet dalbetétes módon is elő lehet adni. Főszereplője Mara, a cigányleány,

²⁵ Uo.

²⁶ <https://cimboranet/erdelyi-cigany-mesevilag/cigany-eredetmondak.html> [2021. 12. 15.]

²⁷ VÉGH Balázs Béla: *Erdélyi cigány mesevilág*
<https://cimboranet/erdelyi-cigany-mesevilag/cigany-eredetmondak.html> [2021. 12. 15.]

aki reménytelenül szerelmes a vadászba. Gyakran éneklí a következı dalt, de hiába, a vadász észre sem veszi.

„Vígán dalol a madár az ágon! / Elhagylak én rózsám még e nyáron, / S télire, ha csizmát veszek, / Akkor feleséged leszek!”²⁸

Hogy szerelmét elnyerje, az ördög segítségét kéri, az pedig fokozatosan keríti hatalmába. Először egy tükröt ad neki, hogy mutassa meg vadásznak, csak hogy az, amikor meglátja magát benn, tudja, hogy az az ördög tükre és elszalad. Mara ismét az ördöghöz fordul segítségért.

„Csak hadd fusson! Majd megtalálom, mert ő az enyém veled együtt, mert mindkettlen a tükörbe néztetek, és ki a tükörbe néz, az az enyém.”²⁹

A segítségnek azonban egyre nagyobb lesz az ára. Az ördöggel kötött alku során Mara feláldozza négy fiútestvérét majd az apját és az anyját is.

„Az ördög elment, és visszajött éjjel, midőn a testvérek aludtak, és csinált belőlük négy zsinórt; ezekből húrok váltak, egyik vastagabb, a másik vékonyabb, a harmadik még vékonyabb, a negyedik a legvékonyabb. ... Apjából az ördög egy szekrényt csinált, ebből hegedű lett. ... az anyjából egy pálcát készített, és hajából lószórt, ebből vonó lett.”³⁰

Elkezdett az ördög hegedülni, majd átadta Marának a hangszert, hogy ő is szólaltassa meg, akkor majd eljön a vadász és nála marad. Így is lett, de kilenc hónap után megjelent az ördög és elvitte mindkettőt magával.

„A hegedű pedig az erdőben maradt, és jött egy szegény cigány, és megtalálta. Játszott rajta, és városban és falun nevettek és sírtak, ha ő hegedült, úgy, ahogy ő akarta.”³¹

A varázserejű hangszer ebben a történetben az ördögtől származik, el-
lentében az előbbi magyar mesével, ahol maga Jézus Krisztus adja a szegény-
legénynek az első furulyát, ami szintén bűverővel bír. A hegedű azonban csak
az ördög segítségét közvetlenül kérő leány kezében varázstárgy, a hangszert
megtaláló szegény cigány kezében az emberi érzelmekre ható, csupán a zene
varázslatát közvetítő hangszer lesz belőle.

²⁸ <https://cimboranet/erdelyi-cigany-mesevilag/cigany-eredetmondak.html> [2021. 12. 15.]

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

Legenda a hegedűről³²

Egy másik meseszerű cigány eredetmonda a Dráva vidékéről származik. A kultikus hangszer természetesen ebben az esetben is a hegedű. A főszereplő egy fiatal roma legény, akinek először a származásáról megtudjuk, hogy nehezen fogant meg, egy öregasszony babonás tanácsa segítette világra jövetelét. Húszévesen árván maradt, ami arra sarkallta, hogy elinduljon szerencsét próbálni. A király városába jutva meghallotta, hogy az annak adja a királylány kezét, aki olyat tesz, mint addig még soha senki. Eljutott a királyhoz, aki már a vakmerősége miatt tömlöcbe küldte. Itt látogatta meg a legényt a tündér királynő, aki a mese szerint a szegények és a szerencsétlenül járt emberek pártfogója.

„Hogy kissé megvigasztalja a roma legényt, egy darab fahasábot és egy botot adott neki. Mondván, hogy a hajából húzzon ki néhány szálat, és azt erősítse a fahasábra... Valójában így keletkezett az első hegedű. A roma legény a fahasábot szépen kifaragta, a botból vonót készített, és arra ráillesztette a tündér haját.”³³ A király hajlandó volt meghallgatni a legényt.

„A trónja elé érve a legény megszólaltatta a hegedűjét, mely a királyból mosolyt és könnyeket csalt elő. Eddig még soha senkinek sem sikerült ilyen elérnie, így a királynak be kellett tartania az adott szavát. A legény elnyerte a királylány kezét, és hegedűje megszólaltatásával, soha el nem múló dicsőséget szerzett.”³⁴

Ebben a történetben tündéri segítséggel születik meg az első hangszer, nincs véráldozat, hanem az elkészült varázslatos erővel bíró hegedű a népmesékből ismert feladat teljesítésében segíti meg a főhőst. A roma legény képes meglágyítani a király szívét, mosolyt és könnyeket csal az arcára. A történetben tehát a zeneszerszám mágikus eredetének és magának a zenének a csodálatos, emberi érzelmekre ható erejének lehetünk tanúi.

Az eddig ismertetett történetek közös vonása, hogy bennük a zeneszerszámnak vagy a zene más reprezentációjának (zsoltáréneklő madár) a történet szempontjából, ahogy Gulyás Judit nevezi ezt a típust³⁵ a cselekményt strukturáló, azaz befolyásoló szerepe van. A fent elemzett mesékben varázstárgyként működnek a megnevezett tárgyak, melyek szerepével a mesék elemzésével foglalkozó többségében irodalmi vonatkozású tudományos írások gyakran foglalkoznak. Boldizsár Ildikó³⁶ például Mágikus tárgyak és csodás növények című írásában elemzi ezek jelentőségét a főhős sorsának alakításában.

„A tündérmese hőse sosem tudna megfelelni a próbáknak segítőtársak és varázseszközök nélkül”³⁷

³² <https://folyoiratok.oh.gov.hu/mikkamakka/legenda-a-hegedurolo> [2021. 12. 15.]

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ GULYÁS 2009. 283.

³⁶ BOLDIZSÁR Ildikó: *Mágikus tárgyak és csodás növények*, Új Forrás, 1997/10. 10–26. (Továbbiakban BOLDIZSÁR 1997.)

³⁷ BOLDIZSÁR 1997. 11.

A zeneszerszámok legtöbbször varázseszközökként vannak jelen a népmesékben, ahogyan az előző példákban is láttuk, melyek funkciója a főhős segítése céljainak elérésében, küldetése teljesítésében. Ez a funkció véleményem szerint megerősíti a zene varázslatos erejének ősi képzetét.

Következésképpen alkalmazva Gulyás Judit³⁸ imént említett felosztását, vannak olyan mesék is, amelyekben a cselekmény strukturálásában nem vesz részt a zenei reprezentáció. Erre a típusra csupán egy közismert példát említek meg.

Az eltáncolt papucsok³⁹

Ez a mese is varázsmese, benne azonban más tárgyak lesznek a varázstárgyak, nem hangszerek. A zenei reprezentáció a tánc formájában jelenik meg, ami a féktelen mulatozás jelképe a történetben, az eltáncolt papucsok pedig a leleplezői a tilosban járó királylányoknak.

A történetben a mesebeli király tizenkét leánya minden éjjel titokban elszökök otthonról, és reggel csak a széttáncolt papucsok árulkodnak titkos útjukról. A király szeretné leleplezni őket, ezért jutalmat ígér annak, aki megfejti a titkukat. A sok próbálkozó közül a szegény juhászlegénynek sikerül leleplezni a királylányokat, amihez természetesen ebben a mesében is segítőkre és varázstárgyakra van szüksége. A három törpétől csellel megszerzett láthatatlanná tevő köpönyeg, a mindent látóvá, hallóvá tevő kalap és a mindenhová azonnal elvivő csizma teszi lehetővé, hogy túljárjon az eszükön. Egy öregasszony is segíti küldetésében, akitől megtudja, hogy a királylányok álomport tartalmazó borral fogják kínálni. A királylányokról kiderül, hogy királyfiakkal táncolnak éjszakánként, csak a legkisebbnek nincs még párja, az öreg király bölcsen férjhez adja valamennyit a párjához, a legkisebbet a juhászlegényhez.

Mesefeldolgozás zenével

A mesékben előforduló zenei reprezentáció néhány jellegzetes példájának bemutatásával mese és zene természetes egymásba szövődésére szerettem volna felhívni a figyelmet. Akár része az előadásnak a muzsikálás, akár csak megidézzük benne a zene mágikus erejét, nem maradhat el a hallgatóra tett varázslatos hatása. Ez a magyarázat arra, hogy a dolgozat második részében, látszólag laza összefüggésben az előzőkkel, a mesék kreatív, zenével kibővített feldolgozási módjáról írok, benne kisgyermeknevelő, óvodapedagógus és tanító szakos hallgatókkal folytatott többéves, közös alkotómunka néhány elemét vázoló fel. A mesék feldolgozásának játékos célja minden esetben az, hogy minél több és többféle módon megtapasztalható zenei elemmel dúsítsuk fel egy-egy előre kiválasztott és a célnak megfelelő mese feldolgozási munkálatait, majd végki-

³⁸ GULYÁS 2009. 283.

³⁹ <https://www.nepmese.hu/index.php/mesetar/mesek/varazs-mesek/az-eltancolt-papucsok>
[2021. 12. 15.]

fejletként annak előadását. Kiindulópontunk ebben az esetben tehát mindig a zene, és nem az irodalom felőli megközelítés.

Az első részben bemutatott kutatások többféle tanulsággal szolgálnak a zenés mesefeldolgozásokhoz. A mesék komplex feldolgozása során gazdag lehetőségünk kínálkozik különböző zenei elemek bevonására a történet majdani előadásába. Tekinthejtük példának a dalbetétes, illetve hangszer- vagy táncbetétes meséket akkor, amikor a szöveg bármely részében a történethez illő dalt énekelünk, furulyázunk, esetleg eljátszunk egy körjátékot. A zenei reprezentációk prózai megnyilvánulásait, illetve a történetben fellelhető akusztikus elemeket megpróbáljuk hallhatóvá tenni emberi hangokkal, effektek megszólaltatására is alkalmas gyermekhangszerekkel, amelyek közül egyet-egyét saját magunk készítünk el a feldolgozási folyamatban.

A mesék előadására való felkészülés komplex és sokrétű hallgatói munkát igényel. A mese megismerése után a történethez illő dalok, hangszerjátékra alkalmas dallamok összegyűjtése részben oktatói, részben hallgatói feladat. Az előadás zenei elemeinek megtervezése az egyik legizgalmasabb része a felkészülésnek. A zenei elemek beleszövése a mesébe kétféleképp szokott történni. Vagy megelőzi a történet elmesélését a dalok eléneklése, vagy a szöveg közben dalbetétként van jelen. Az első esetben a dalok funkciója a szereplők bemutatása. A másik változatban a történet szerves részévé válnak a dalok, illetve a hangszerjáték, ekkor nemcsak a mesealakok bemutatására, hanem karakterek, lelkiállapotok kifejezésére, vagy a tánc alkalmának megjelenítésére is vállalkozhatunk.

A tervezés másik feladata, a zenei effektek megtervezése, melyekkel mintegy rádiójátékra hasonlító módon tesszük izgalmassá a történet elbeszélését. Ezt szoktuk a mesék „hangszerelésének” nevezni, melynek során zörejek segítségével megjeleníthetjük különböző élőlények, a természet hangjait, szemléletessé tehetjük a mozgások tempóját, hangerejét, kifejezhetünk emberi, állati karaktereket, érzelmi állapotokat. A tervezést követően az összegyűjtött dalokból közös kiválasztás után történik a még nem ismert dallamok elsajátítása.

A komplexitás jegyében mindig készítünk a gyerekekkel is elkészíthető ritmushangszert is, amit felhasználunk az előadás során. A mese előadásmódja abból a szempontból is változatos lehet, hogy a mesélés módját is variáljuk. Ehhez használhatunk olyan megjelenítési formákat is, aminek a „díszleteit” is magunk készítjük el. Filcből vagy kartonpapírból, újrahasznosítható háztartási hulladékokból elkészíthetjük a szereplőket, a helyszínt, törekedve a zenei, irodalmi és képzőművészeti tevékenységek minél komplexebb és élményszerűbb alkalmazására.

Befejezésül csak egy szót szeretnék kiemelni, az „élményszerűséget”, ami nemcsak a modern élménypedagógiai irányzatoknak, hanem saját belső készletünknek is a legmegfelelőbb célkitűzés.

Irodalom

- BOLDIZSÁR Ildikó: *Mágikus tárgyak és csodás növények*, Új Forrás, 1997/10. 10–26.
- GULYÁS Judit: *Mese és zene*. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.) *Folklór és zene*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2009. 277–296.
https://www.academia.edu/17005547/Mese_%C3%A9s_zene_Tale_and_music [2021. 12. 15.]
- TARI Lujza: *Zenei adatok a magyar népmesékben: dallamok és hangszerek*. In: FELFÖLDI László – LÁZÁR Katalin (szerk.) *Zenatudományi dolgozatok 1990–1991*. MTA Zenatudományi Intézet, Bp., 1992. 187–199.
- VÉGH Balázs Béla: *Erdélyi cigány mesevilág*
<https://cimboranet.net/erdelyi-cigany-mesevilag/cigany-eredetmondak.html>

Mesék

- A csillagszemű juhász*. <https://www.nepmese.hu/index.php/mesetar/mesek/a-csillagszemu-juhasz>
- A hegedű eredete*. <https://cimboranet.net/erdelyi-cigany-mesevilag/cigany-eredetmondak.html>
- A szegény ember hegedűje*. <https://www.nepmese.hu/mesetar/mesek/varazs-mesek/a-szegeny-ember-hegeduje>
- A zsoldáréneklő madár*. <https://www.nepmese.hu/mesetar/nepmesek/mesek/tuendermesek/a-zsoldareneklo-madar>
- Az aranyszőrű bárány*. <https://www.nepmese.hu/index.php/mesetar/mesek/varazs-mesek/az-aranyszoru-barany>
- Az eltáncolt papucsok*. <https://www.nepmese.hu/index.php/mesetar/mesek/varazs-mesek/az-eltancolt-papucsok>
- Furulyás Palkó*. <https://www.nepmese.hu/mesetar/mesek/varazs-mesek/furulyas-palko>
- Jávorfából furulyácska*. <https://nepmese.hu/mesetar/mesek/javorfabol-furulyacska>
- Legenda a hegedűről*. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/mikkamakka/legenda-a-hegedurol>
- Mese a furulyáról*. BERECSZ András: *Mese a furulyáról, Kő kertben lilium* CD Album 2000. 13.

Abstract

Hungarian folk tales, especially wondertales contain numerous elements connected to music, songs and audio effects. Musical instruments can also appear as magical objects which either help or hinder the tale hero in achieving his goal. Singing or instrumental music are often part of performing a tale. These tales can serve as an example for tale adaptations in kindergartens or creches. Adaptations involving the synthesis of different art forms would not only enrich musical education, but would also enhance the complex understanding of our world. Performing tales by making use of musical elements, audio effects offers kindergarten teachers and child carers the possibility to match musical, visual and literary education creatively. In the first part of my essay I tackle the topic of musical representations, in the second part I present the work done with the students.

